

TBMM'NİN TOPLANTI DÜZENİ YÖNÜNDEN KAPALI (GİZLİ) OTURUM KAVRAMI VE TÜRK PARLAMENTO TARİHİNDE KAPALI OTURUMLAR

Dr. Şeref İba

Türkiye Büyük Millet Meclisi
Kanunlar ve Kararlar Müdür Yrd.

• • •

Özet

TBMM'nin toplantı düzeniyle ilgili temel özellikleri ve kavramları tanımak, yasama dilini doğru biçimde kullanmanın ilk adımıdır. En kısa süreli Meclis toplantısı olan Oturum, Birleşim içinde verilen aralar ya da gizli görüşme düzenine geçişler nedenleriyle ortaya çıkan toplantı bölümleridir.

Meclis görüşmeleri, ilke olarak açıktır. Bu ilkenin, Anayasadan kaynaklanan bir istisnası kapalı oturumlardır. TBMM İçtüzüğünde düzenlenen yöntem, kapalı oturum tutanaklarının daha sonra yapılacak bir kapalı oturumda okunmasını zorunlu kıldığından, her kapalı oturum, kendi türevi olan başka bir kapalı oturumla tamamlanmış olmaktadır. Kapalı oturumlarda, bulunabilecek kişiler İçtüzükte sayılmıştır. Ancak bu kişilerin, kapalı oturum görüşmelerini, Devlet sırrı olarak saklaması zorunludur. Türk parlamento tarihinde bugüne kadar toplam 259 adet kapalı oturum yapılmıştır. Bunlardan 251 kapalı oturumun tutanakları, daha sonra Meclis kararıyla yayımlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Meclisin toplantı düzeni, oturum, kapalı oturum, türev kapalı oturum, kapalı oturum düzeni.

The Concept of Closed Sessions from the Aspect of the Convening Order of G.N.A.T. and Closed (Secret) Sessions in Turkish Parliamentary History

Abstract

To understand the basic peculiarity and concept of GNAT's order of session is the first step in correctly using legislative jargon. Sessions which have the shortest time limit in Parliament convening, stem from an interim in meetings or passing to a public session from a closed one.

Parliament's debates are principally public. But the exception of this rule is the closed session. According to procedure, arranged in the Standing Orders, it is mandatory that minutes must be read in a latter closed session. Because of this fact, every session is completed by its derivative closed session. The persons who can take place in a closed session are specified in the Standing Orders. To keep the discussions as a state secret is obligatory for a person who has attended a closed session. 259 closed sessions have been made in Turkish Parliamentary history. 251 of the 259 of minutes of closed sessions minutes have been published by General Assembly's decision.

Keywords: The order of the Parliament's convening, session, closed session, derivative closed session, the order of closed session.

TBMM'nin Toplantı Düzeni Yönünden Kapalı (Gizli) Oturum Kavramı ve Türk Parlamento Tarihinde Kapalı Oturumlar

1. TBMM'İN TOPLANTI DÜZENİ YÖNÜNDE OTURUM KAVRAMI

1.1. Genel Olarak TBMM'nin Toplantı Düzeni

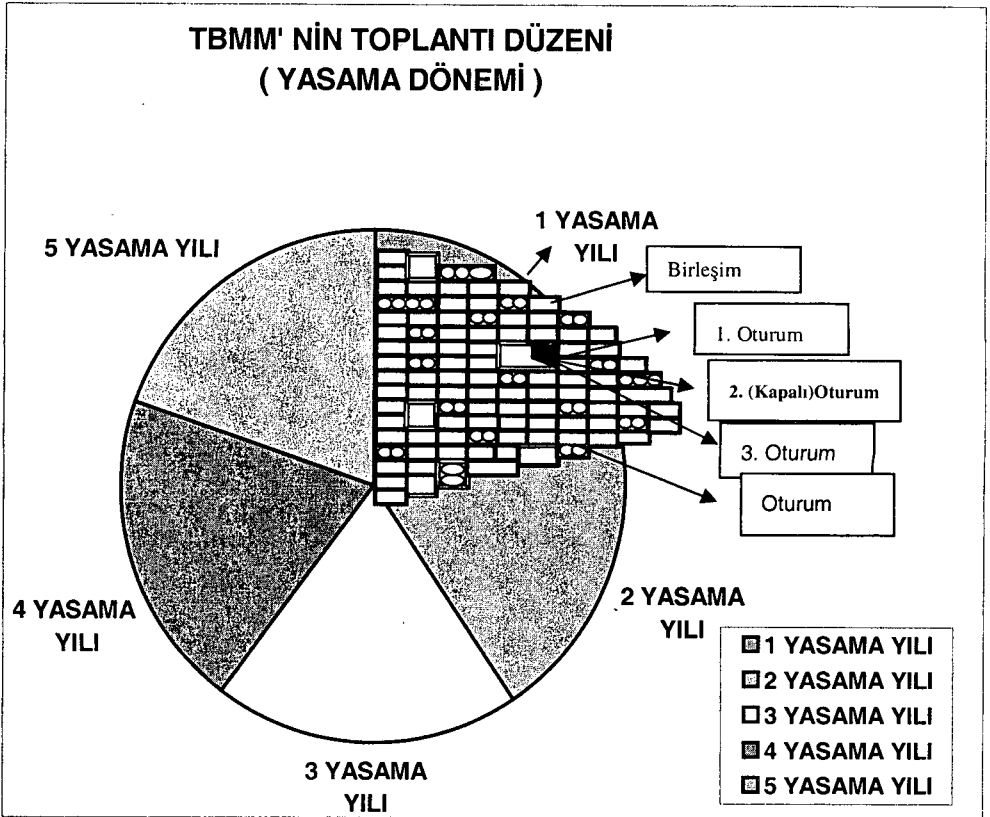
TBMM'nin toplantı düzeninin yeterince anlaşılabilmesi ve kapalı oturum yönteminin tüm yönleriyle ortaya konulabilmesi için, yasama dilinde çalışma süresini belirten özel kavramlar olarak karşımıza çıkan; *yasama dönemi*, *yasama yılı*, *birleşim* ve *oturum* sözcüklerine kısaca değinmek gerekir.

Yasama dönemi, genel seçimler sonrası çağrısız olarak toplanan yeni milletvekillerince andiçme töreninin yapıldığı ilk birleşimle başlar ve 1982 Anayasasının 77/1. maddesindeki "*Türkiye Büyük Millet Meclisinin seçimleri beş yılda bir yapılır.*" hükmü nedeniyle, normal koşullarda beşinci yasama yılının sonunda, yeni Meclisin seçilmesi ile de sona erer. Şu halde, yasama dönemini, iki milletvekili genel seçimi arasında kalan süre olarak tanımlayabiliriz. TBMM İçtüzüğü gereğince, yasama yılı; 1 Ekim'de başlayıp 30 Eylül'de sona eren süredir. Anayasa uyarınca uzatılmadığı ya da milletvekili seçimleri erkene alınmadığı sürece bir yasama dönemi, beş yasama yılını kapsar. 23 Nisan 1920'de açılan TBMM, 2003 yılına kadar 83 yıllık sürede 22 yasama dönemi ve 89 yasama yılı geçirmiştir. Buna göre, bir yasama dönemi takvim yılı olarak yaklaşık ortalama 3.8 yıla denk gelmektedir.

Bir yasama yılı içinde belirli günlerde gerçekleştirilen Meclis toplantılarına ise Birleşim adı verilmektedir. Eski içtüzüklere ve dolayısıyla da TBMM Tutanak Dergisine bakıldığında, yasama dönemi yerine "devre", yasama yılı yerine "içtima" veya "toplantı" yılı, birleşim yerine "inikad" veya "inikat", oturum yerine de "celse" sözcüklerinin kullanıldığı görülmektedir (İBA, 2001: 186).

TBMM'nin toplantı düzeni açısından oturum, en küçük toplantı birimidir. En fazla bir birleşim boyunca sürebilen, ancak genellikle daha az bir süreye denk gelen oturum, birleşime verilen aralar ve gizli görüşme düzeninin gerekleri nedeniyle ortaya çıkan toplantı bölümlerinden her birinin adıdır. TBMM İçtüzüğüne göre, Birleşime ara vermenin üst sınırı bir saat olduğundan, iki oturum arasındaki süre en fazla bir saat olması gerekmektedir. Dolayısıyla da, Birleşim içinde ara verme süresi, duruma göre Genel Kurulu yönetmekte olan Başkanın takdirine bağlı olarak 5-10 dakika ile 1 saat arasında değişmektedir. Ancak, kapalı oturuma giriş ve çıkışlarda her zaman ara verilmesi söz konusu olmadığından belli bir süreden de söz etmek olanaklı değildir.

TBMM'nin toplantı düzeniyle ilgili süre belirten yasama kavramları olan yasama dönemi, yasama yılı, birleşim ve oturum, genel çizgileriyle şematik bir model biçiminde şöyle gösterilebilir:

Bir yasama döneminin beş yasama yılı sürdüğü varsayımı altında basit olarak tasarlanan şematik modelde de görüldüğü gibi, bir yasama dönemi beş yasama yılına bölünmekte, yasama yılı da birleşim adı verilen toplantı birimlerinden oluşmaktadır. Birleşim ise, bazı durumlara ve nedenlere bağlı olarak ortaya çıkan oturumların toplamından oluşmaktadır. Dolayısıyla da oturumlu birleşimlerde, en küçük Meclis toplantısı birimi olarak oturum, oturtsuz birleşimlerde ise en küçük Meclis toplantı birimi olarak Birleşim gösterilmiştir. Şemada, kapalı oturum içeren örnek birleşimde bir oturumdan ötekine geçişte belli bir zaman aralığı bulunmadığından, oturumlar arası çizgilerle ayrılmıştır. Ancak, Birleşime ara vermeler yüzünden ortaya çıkan bir oturumdan ötekine geçişteki toplantısız geçen zaman aralığını vurgulamak için de oturumlar, aynı büyüklükte olmayabilen çemberler biçiminde gösterilmiştir. TBMM'nin toplantı birimlerini matematik simgelerinden yararlanarak küçükten büyüğe doğru şöyle sıralamak olanaklıdır:

Oturum < Birleşim < Yasama Yılı < Yasama Dönemi

TBMM'nin toplantı düzeniyle ilgili temel birimler olarak karşımıza çıkan oturum, birleşim, yasama yılı, yasama dönemi gibi kavramların anlamlarına uygun kullanılması gerekir. İster gündelik konuşma dilinde, isterse Meclis tutanaklarıyla ilgili olarak yapılacak göndermelerde yanlış adres göstermekten kaçınmanın en geçerli yolu sözü edilen kavramları yerli yerinde kullanmaktır.

1.2. Oturum Kavramı

Parlamento tarihimizde oturum kavramının ilk kez tanımlandığı içtüzük, 2.5.1927 tarihli TBMM Dahili Nizamnamesidir. 1927 İçtüzüğü'nün 1. Maddesinin "*Celse, her inikadın teneffüs tatiliyle inkıtaa uğrayan kısımlarından her biridir.*" biçimindeki son fıkrası, "*Oturum, bir birleşimin ara ile bölünen kısımlarından her biridir.*" biçiminde sadeleştirilerek günümüzde yürürlükte bulunan TBMM İçtüzüğü'ne de aynen taşınmıştır. Bununla birlikte, hem anayasa hem de içtüzük düzeyinde oturum (celse) sözcüğü'nün kullanımı oldukça eskidir. Anayasal düzene geçişi sağlayan ve siyasal yaşama parlamentoyu kazandıran 1876 Kanunu Esasisinin 78. Maddesi, Heyet-i Mebusan görüşmelerinin aleni olduğunu ancak, hükümetin veya en az 15 üyenin istemi üzerine milletvekilleri dışında salon boşaltıldıktan sonra yapılacak oylamada salt çoğunluk sağlanması durumunda kapalı görüşmelere geçilebileceğini öngörmüştü (GÖZÜBÜYÜK/KİLİ, 2000:51). Osmanlı Meclisinin öteki kanadını oluşturan Meclis-i Ayan görüşmeleri ise tümüyle

gizliydi.¹ Hem Kanunu Esasi'de hem de bu dönemde uygulanan içtüzüklerde² “Gizli Görüşme (Müzakere-i Hafıyye)” terimi kullanılmış olmakla birlikte kapalı oturum yöntemi düzenlenmişti. Celse-i Hafıyye (Gizli Oturum) terimi ise, ilk kez 1909 Anayasa değişiklikleri sonrası uygulamada olan Meclis-i Ayan İçtüzüğü'nün 45. Maddesinde geçmektedir.³ Aynı dönemde yürürlükte bulunan Meclis-i Mebusan İçtüzüğü'nün “Müzakere-i hafıyye” başlıklı 58. Maddesinde de “celse-i hafıyye” terimine yer verilmiştir. Anayasa düzeyinde kapalı oturum teriminin kullanıldığı 1924 Anayasasının 20. Maddesi şöyledir: “*Meclis müzakeratı alenidir ve harfiyen neşrolunur. Fakat Nizamname-i Dahilide münderiç şeraite tevfikan Meclis hafı celseler dahi akdedebilir ve hafı celseler müzakeratının neşri Meclisin kararına menuttur.*” 1924 Anayasasında yer alan bu hükme benzer düzenlemeler daha sonraki anayasalarımızda da vardır.⁴ 1960 ara rejim döneminin Temsilciler Meclisi İçtüzüğü'nün 2. Maddesinde, “*Oturum, her birleşimin dinlenme ile aralanan kesimlerinden her biridir.*” tanımı verilmişti. 27.2.1963 tarihli Cumhuriyet Senatosu İçtüzüğü'nün 1. Maddesinin son fıkrasında oturum, her birleşimin dinlenme veya başka sebeplerle aralanan kısımlarından her biri olarak tanımlanmıştır.⁵ Böylece, oturum kavramı, gizli oturum yöntemini düzenleyen Anayasa ve içtüzük kuralları yoluyla bu dönemde parlamento hukukumuzda girmiş ancak 1927 İçtüzüğü'ne kadar bir tanımı yapılmadığı halde uygulamada kullanım alanı bulmuştur.

1 Heyet-i Ayan İçtüzüğü'nün 71. Maddesi, Ayan görüşmelerinin açık olmadığını yinelemişti. Osmanlı parlamentosunun demokratikleşmesi yönünde önemli yenilikler getiren 1909 Anayasa değişiklikleriyle Meclis-i Ayan görüşmeleri de açık hale getirilmiş ancak en az beş üye ya da hükümetten gelecek istem üzerine alınacak kararlar gizli görüşme yapılabilmesi öngörülüyordu. Bkz. (GÖZÜBÜYÜK /KİLİ, 2000: 88).

2 Bkz. 1877 tarihli Heyet-i Mebusan Nizamname-i Dahilisi, m.85. (ARMAĞAN, 1972: 81).

3 Heyet-i Ayan Nizamname-i Dahilisi'nin 45. Maddesi aynen şöyledir: “Bir madde-i mühimmeden dolayı müzakeratın hafı tutulması vükela canibinden veya Heyet-i Ayan azasından beş zat tarafından teklif olundukda, Heyetin içtima ettiği mahal azanın maadasından tahliye edilerek teklifi red veya kabul için ekseriyet-i araya müracaat olunur ve kabulü halinde müzakere hafıyyen cereyan eder. Celse-i hafıyyeye ait müzakerat için zabıtname tanzim edip etmemek Heyetin kararına mütevakki'dir. Hafı müzakerat hitam buldukta Reisin teklifi üzerine celse-i aleniyye küşad edilir.” Bkz. ARMAĞAN, 1972:120).

4 Bkz. 1961 Anayasası, m.87 ve 1982 Anayasası, m.97.

5 Cumhuriyet Senatosu İçtüzüğü'nün 1. Maddesine göre Birleşim, Cumhuriyet Senatosunun belirli günlerdeki oturumları biçiminde tanımlanmıştı. *Cumhuriyet Senatosu İçtüzüğü*, TBMM Arşivi.

Parlamento görüşmelerinin açıklığı ilkesinin istisna oluşturma açısından ender mekanizmalardan birisi olan “kapalı oturum” kavramı, konunun önemi nedeniyle anayasalarımızda tümüyle içtüzüklere bırakılmaksızın özenle düzenlenen bir toplantı yöntemi olmuştur. Tüm bu açıklamalar ve değerlendirmeler ışığında, oturumu, “hiç ara vermeden yapılan meclis toplantısı”⁶ biçiminde tanımlamak uygun görünmekle birlikte, hiç ara verilmeden tamamlandığı için tek oturumdan oluşan birleşimlerin de olabileceği göz önünde tutulmalıdır.⁷ Bu yüzden de, oturumu; “bir birleşim içinde ara vermeden yapılan toplantı” olarak tanımlamak daha eksiksiz görünmektedir (SABUNCU, 2002: 179). Ancak, bu da kapalı oturum düzeni gereği zorunlu olarak ortaya çıkan oturumları kapsamamaktadır. Oysa, Birleşim içinde açık oturumdan kapalıya ve kapalı oturumdan açık oturuma geçişlerde toplantı düzeni değişikliğine bağlı oturumları da göz önüne almak gerekir. Şu halde, Oturumu, bir Birleşimin, ara vermeler ya da kapalı oturum giriş çıkışları nedeniyle bölümlenmiş toplantı kesimlerinden her biri olarak tanımlamak daha uygun görünmektedir.

Kapalı oturum düzenine girişte ve çıkışta bir ara verme olmadığı halde, İçtüzüğün 70. maddesinde belirtilen yöntemle bakıldığında, her kapalı oturumun mutlaka iki açık oturum arasında yer alması zorunludur. Çünkü, Birleşim açıldıktan sonra Kapalı oturum istemine ilişkin önerenin okunmasına kadar açık olan “1. Oturum”, kapalı olan “2. Oturum” ve kapalı oturumda görüşülen işin sonucunun açıklanması gereken ve yine açık olan “3. Oturum” biçimindeki diziliş İçtüzükten kaynaklanmaktadır. Örneğin, TBMM Genel Kurulunun 7.10.2003 tarihli 3. Birleşimi, biri kapalı olmak üzere üç oturumdan oluşmaktadır. Açık olan 1. Oturumda gelen kapalı oturum önergesi okunduktan sonra, ara verilmeden kapalı oturuma geçilmiş ve kapalı oturum bittikten sonra da yine ara verilmeden açık oturuma dönmüştür.⁸ Ayrıca, İçtüzüğün 71. maddesine göre, kapalı oturuma ait tutanak özeti, 5. Birleşimin kapalı olan İkinci Oturumunda okunmuştur.⁹ Bu Birleşimde de açıktan kapalı oturuma geçerken ve kapalı

6 Bu tanım için bkz. (EROĞUL, 2000: 326.)

7 Bu durumda, birleşim ile oturum arasında süre yönünden eşitlik ortaya çıkmakta ve aslında her iki terim de aynı toplantıyı ifade etmektedir. Özellikle normal gündem konularının görüşülmediği, törensel birleşimlerde ya da Yasama Döneminin henüz başındaki birleşimlerde gündemde görülecek konu olmadığı için genellikle böyle tek oturumlu birleşimlere rastlanmaktadır. Örneğin, bkz. *TBMM Tutanak Dergisi*, Yasama Dönemi:22, Yasama Yılı:1, Cilt:1, Birleşim:5, 28.11.2003, s. 111-114.

8 *TBMM Tutanak Dergisi*, Yasama Dönemi: 22, Yasama Yılı: 2, Cilt:27, Birleşim:3, 7.10.2003, s.289-290.

9 *TBMM Tutanak Dergisi*, Yasama Dönemi: 22, Yasama Yılı: 2, Cilt:27, Birleşim:5, 9.10.2003, s.409-410.

oturumdan açık oturuma geçerken fiilen ara verilmemiştir. Görüldüğü gibi, TBMM tutanaklarına yansıyan her oturum her durumda Birleşime verilen aralardan kaynaklanmamaktadır. En azından kapalı oturumlar için durum böyledir.

Dolayısıyla da, oturumların kaynağı, yalnızca birleşim içinde verilen aralar değildir. Bunun tek istisnasını kapalı oturumlar oluşturmaktadır. Hangi durumlarda birleşime ara verilebileceği İçtüzüğü'nün 55,57. ve 68. Maddelerinde düzenlenmiştir. Birleşimin bölünmesine ve dolayısıyla oturumun doğuşuna yol açan ara verme hallerinin hepsinde de süre yönünden üst sınır bir saat olarak saptanmıştır. Birleşimlere ara verme halleri şunlardır:

-Toplantı Yetersayısı Bulunmaması,

TBMM İçtüzüğü'nün 57. Maddesine göre, Başkan toplantı yetersayısının bulunup bulunmadığını saptamak üzere birleşimin başında yoklama yapabilir. Bu bağlamda oturumu yöneten başkanın takdiri vardır. Başkanın yoklama yapmadan Birleşimi açmasının anlamı, gözlem (müşahade) yoluyla toplantı yetersayısının var olduğunun saptanması anlamına gelmektedir. TBMM Genel Kurulunun 21.12.1993 tarihli 51. Birleşiminde yapılan bir usul görüşmesinde de, Birleşimin başında yoklama yapıp yapmama konusunda Başkanın takdir hakkının bulunduğu benimsenmiştir.¹⁰ Görüşülen konuyla ilgili olarak siyasal partiler arasında uzlaşma bulunduğu, toplantı yetersayısı istemi gelmemektedir. Ancak iktidar ve muhalefet partileri arasında uzlaşma sağlanamadığı durumlarda, görüşülen işin sonuçlanmasını önlemek ya da geciktirmek adına sürekli olarak yoklama istendiğine tanık olunmaktadır. İstem üzerine yoklama son dönemlerin en geçerli obstrüksiyon araçlarından biri olmuştur.¹¹

Birleşim açıldıktan sonra, toplantı yetersayısının her an bulunduğu varsayılır. Ancak, görüşmeler sırasında işaretle oylamaya geçilirken yirmi üye ayağa kalkmak veya önerge vermek yoluyla toplantı yetersayısının her an bulunduğu varsayımının doğruluğunu saptamak üzere yoklama yapılmasını isteyebilir. Milletvekillerinin yoklama istemlerini yerine getirip getirmeme konusunda Başkanın takdir hakkı yoktur. Dolayısıyla, hemen yoklama işlemini

10 *TBMM Tutanak Dergisi*, Yasama Dönemi: 19, Yasama Yılı: 3, Cilt:49, B:51, 21.12.1993, s. 210-219.

11 Örneğin, 21. Yasama Döneminde RTÜK Kanunuyla ilgili görüşmeler sırasında aynı birleşimde 1'i açılış, 1' i açık oylama, 25'i istem üzerine olmak üzere toplam 27 kez yoklama yapılmış ve bu işlemler için toplam 1 saat 21 dakikalık zaman harcanmıştır. Bkz, İBA, 2003: 146-165).

başlatması gerekir. Bununla birlikte, TBMM Genel Kurulunun 16.1.1997 tarihli 47. Birleşiminde yapılan bir örnek uygulamada, çalışma süresinin tamamlanmak üzere olduğu ve dolayısıyla da Birleşimin kapanmasına kadar kalan sürede yoklama yapacak kadar süre bulunmadığı gerekçesiyle, oturumu yöneten Başkan istem üzerine yoklama işlemini gerçekleştirmeden Birleşimi kapatmıştır.¹² Yoklama işlemi, elektronik cihaz kullanılarak veya Başkan gerek gördüğü zaman ad okunmak yollarından biriyle yapılır. Yoklama işleminde vekalet yöntemi geçerli değildir.

Yoklama işlemi sonucunda, Anayasanın 96. Maddesinde öngörülen, üye tamsayısının en az üçte birinin mevcut olmadığı anlaşılırsa, oturum en geç bir saat sonrasına ertelenebilir. Bu oturumda da toplantı yetersayısının bulunamaması durumunda öngörülen yaptırım ise, Birleşimin zorunlu olarak kapanmasıdır.

-Karar Yetersayısının Bulunamaması,

TBMM İçtüzüğü toplantı yetersayısının olup olmadığını aramak amacıyla yoklama yapılmasını düzenlemiş ancak, karar yetersayısı istemi konusunda ayrıntıya yer vermemiştir. Ancak, İçtüzüğün 146. maddesi, oya sunulan bütün konuların, anayasa veya içtüzükte başka bir düzenleme yoksa, toplantıya katılan üyelerin salt çoğunluğuyla kararlaştırılabileceğini öngörmüştür. TBMM üyelerinin karar yetersayısı istemleri, Anayasanın 96. Maddesinden kaynaklanmaktadır (BAKIRCI, 2000:115). İstem üzerine karar yetersayısı olmaması durumunda, Başkan tarafından Birleşime ara verilmesi gerekmektedir. 8.2.1994 tarihli 68. Birleşimde, Toplantı yetersayısı bulunmasına karşın karar yetersayısı olmaması durumunda öteki gündem maddelerinin görüşmelerine devam edilip edilemeyeceği konusunda bir usul görüşmesi yapılmıştır. Usul görüşmesi sonunda yapılan Başkanlık açıklamasında, oturum başkanı Kamer Genç, içtüzük boşluğu bulunan konuları "Meclisi çalıştırmaya yönelik" bir yaklaşımla doldurmak gerektiğini belirterek; belli bir konuda karar yetersayısı bulunmaması durumunda sonraki gündem maddesine geçilmesi gerektiğini savunmuş ancak yine de yerleşik uygulamaya göre davranarak Birleşime ara vermiştir.¹³

Uygulamada, işaretle oylamaya geçileceği sırada karar yeter sayısı aranması bir milletvekili tarafından bile istenebilmektedir. Ayrıca, açık oylamalarda karar yeter sayısı resen aranmaktadır. Ancak karar yetersayısı

¹² TBMM Tutanak Dergisi, Yasama Dönemi: 20, Yasama Yılı: 2, Cilt:19, B. 47, 16.1.1997, s. 247.

¹³ TBMM Tutanak Dergisi, Yasama Dönemi: 19, Yasama Yılı:3, Cilt: 52, B. 68, 8.2.1994, s.191-196.

olmaması nedeniyle Birleşime kaç kez ara verilebileceği konusunda bir içtüzük boşluğu vardır. Bu boşluk, üç kez üst üste karar yetersayısı bulunmaması durumunda Birleşimin kapatılması biçimindeki teamül kuralıyla doldurulmaktadır.¹⁴

-Gürültü ve Kavga,

TBMM İçtüzüğü'nün 68. maddesi uyarınca, Genel Kurulu yöneten başkan, görüşmeler sırasında gürültü veya kavga çıkar ve bu nedenle çalışma düzenini kuramazsa, kürsüde ayağa kalkarak, toplantıya ara vereceği yönünde gerekli uyarıda bulunarak gerekli çabayı gösterir. Bu durum devam ederse, Birleşime en çok bir saat süreyle ara verir. Sonraki oturumda da kavga ve gürültü durmazsa, Birleşime son verir.

-Başkanın takdiri,

Genel Kurulu yöneten Başkanın gerek görmesi durumunda birleşime ara vermesi olanaklıdır. Başkan, TBMM İçtüzüğü'nün 55. maddesinden kaynaklanan bu yetkiyi kullanarak fiziksel gereksinimleri ya da uygun göreceği başka nedenlerle en çok bir saat süreyle birleşime ara verebilmektedir.

2. KAPALI OTURUM

TBMM Genel Kurulunda yapılan görüşmeler, kural olarak kamuya açıktır. Bur kuralın istisnası, kapalı oturum düzenidir. Bunlar, olduğu gibi tutanak dergisinde yayımlanır. Meclis, kapalı oturum kararı vermişse, o görüşmeler gizli olarak yapılır ve daha sonra, ancak Meclis kararıyla yayınlanabilirler.

1982 Anayasasının bir yeniliği kapalı oturuma ek olarak, açık görüşmelerin yayımının, yine Meclis kararıyla yasaklanması olanağını da getirmiş olmasıdır (EROĞUL, 2000:328). İlk kez 1982 Anayasasının 97. maddesinde son fıkra olarak yer alan düzenlemeyle; açık görüşmelere bile, o

14 5.10.1998 tarihinde TBMM Başkanı başkanlığında başkanvekilleri ile yapılan toplantıda Genel Kurul yönetimiyle ilgili bir uygulama birliği sağlamayı amaçlayan mutabakatın 10. ve 11. maddelerine göre, karar yetersayısının bulunmaması halinde en fazla 3 kez ve Başkanların takdirinde makul sürelerle ara verilmesi; karar yetersayısı istendiğinde toplantı yetersayısı ne olursa olsun sadece karar yetersayısına bakılması kararlaştırılmıştır.

oturumdaki başkanlık divanının önerisi üzerine alınacak bir Meclis kararıyla yayım yasağı getirilmesine olanak sağlanmaktadır.¹⁵

Yürürlüğe girdiğinden buyana hiç uygulanmadığı için kağıt üzerinde kalan bu kural, demokratik bir düzenleme biçimi değildir. Üstelik, Meclis görüşmeleri, meclis televizyonu ya da öteki kanallar aracılığıyla canlı yayımla verildiğinden böyle bir yasaklamanın pratik bir değeri de kalmamıştır. Bu nedenle, sözü edilen fıkranın tamamıyla kaldırılması uygun olacaktır.

2.1. Kapalı Oturum Önergesi

1921 Teşkilatı Esasiye Kanunu dışında tüm anayasalarımızda Meclis görüşmelerinin kural olarak açık olduğu ancak alacağı bir kararla gizli oturumlar yapabilmesine izin veren düzenlemelere yer verilmiştir. Dolayısıyla, 1982 Anayasasının “Görüşmelerin açıklığı ve yayımlanması” başlıklı 97. Maddesinin kökeni eskidir. Buna göre, TBMM genel Kurulundaki görüşmeler açıktır ve tutanak dergisinde tam olarak yayımlanır. TBMM İçtüzük hükümlerine göre kapalı oturumlar yapabilir. TBMM, bu oturumlarda yapılan görüşmelerin tutanaklarının yayımlanmasına karar verebilir.

Anayasa koyucu, kapalı oturum düzeni konusundaki ayrıntıları TBMM İçtüzüğüne bırakmıştır. Başka bir anlatımla, Meclis gündeminde bulunan herhangi bir konuda kapalı oturum istenebilmesi olanaklıdır. Oysa, Cumhuriyet Senatosu İçtüzüğü'nün 66. Maddesinin Birinci Fıkrası, kapalı oturum isteminin ancak önemli konularda olabileceğini hükme bağlamıştı.¹⁶ Meclis İçtüzüğü ise kapalı oturum konusuyla ilgili bu tür bir sınırlama öngörmemiştir.

İçtüzüğün 70. Maddesine göre, TBMM Genel Kurulu, Başbakanın, bir bakanın, bir siyasi parti grubunun ya da yirmi üyenin yazılı istemi üzerine kapalı oturum yapabilmektedir. Kapalı oturum önergesinin, yazılı ve gerekçeli olması gerekleri TBMM İçtüzüğünden kaynaklanmaktadır. Kapalı oturum istemine ilişkin önerge verildiğinde Başkanın tutumu ne olmalıdır? Aslında bu sorunun yanıtı, TBMM İçtüzüğünde vardır. İçtüzüğün 70. Maddesinin İkinci Fıkrasına göre, kapalı oturum önergesi verilince, kapalı oturumda bulunabilecek kişiler dışında herkes, toplantı salonundan çıkarılır. Salon

15 Söz konusu fıkra şöyledir: “Meclisteki açık görüşmelerin, o oturumdaki Başkanlık Divanının teklifi üzerine Meclisce başkaca bir karar alınmadıkça, her türlü vasıta ile yayımı serbesttir.”

16 Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, TBMM Birleşik Toplantısı İçtüzüğü ile Cumhuriyet Senatosu İçtüzüğü ve Diğer Mevzuat, Cumhuriyet Senatosu Genel Sekreterliği Yayınları:2, Toplantı Yılı:16, Ankara, 1977, s.186.

boşaldıktan sonra kapalı oturum önergesinin gerekçesi dinlenir. Bu düzenlemeden anlaşıldığı üzere, Genel Kurulu yönetmekte olan başkanın, kapalı oturum önergesi verildiğini duyurmasının hemen ardından kapalı oturum düzenine geçilmiş olması gerekmektedir. Oysa aynı fıkranın son cümlesi uyarınca, kapalı oturum düzenine geçiş otomatik değildir. Öncelikle, önergenin gerekçesi dinlendikten sonra yapılacak işaretle oylama sonucunda alınan karar üzerine kapalı oturum başlayabilmektedir. İşte, TBMM İktüzüğünün kapalı oturumun başlangıç noktasıyla ilgili düzenlemesi kendi içinde uyumsuzluk sergilemektedir. Bu çelişki nedeniyle, tartışmalı ve çelişkili uygulama örnekleri ortaya çıkmıştır. TBMM Genel Kurulu, bazı örnek uygulamalarda, kapalı oturum önergesi açık oturumda okunduktan sonra kapalı oturuma geçilmiş, bazen de okunmadan kapalı oturuma geçilmiştir. Gizli oturum isteyen önergenin oylanmadan kapalı oturuma geçilip geçilemeyeceği hakkında 1.4.1977 tarihli 74. Birleşimde bir usul görüşmesi yapılmıştır. Usul görüşmesi sonunda Başkan, önergenin kapalı oturuma geçildikten sonra okunması gerektiği yönündeki tutumunda bir değişiklik olmadığını açıklamış ve oylama yapmaksızın önergeyi açıkta okutmamıştır.¹⁷ Örneğin, TBMM Genel Kurulu'nun 20.2.1985 tarihli 63. Birleşiminde, Bulgaristan'da yaşayan Türklerin durumu hakkındaki genel görüşmenin kapalı oturumda yapılmasına ilişkin önerge verilmiş, kapalı oturum istemine ilişkin önerge okunmuş ve daha sonra kapalı oturum düzenine geçilmiştir.¹⁸ 17.7.1987 tarihli 123. Birleşimde yapılan başka bir uygulamada ise, Güneydoğu olaylarıyla ilgili çağrılı toplantının kapalı oturumda yapılmasına ilişkin olarak verilen önerge okunmuş ancak gerekçesi okunmadan kapalı oturuma geçilmiştir.¹⁹ 12. 8. 1990 tarihli 126. Birleşimde gerçekleştirilen kapalı oturumda ise, önerge tamamıyla okunduktan sonra kapalı oturum düzenine geçilmiştir.²⁰ Oysa, 5. 9.1990 tarihli 3. Birleşimde, 2.6.2000 tarihli 104. Birleşimde, 6.2.2003 tarihli 32. Birleşimde gerçekleştirilen kapalı oturumlarda, kapalı oturum istemine ilişkin önergeler okutulmadan otomatik olarak kapalı oturuma geçilmiştir.²¹ En son yapılan kapalı oturumda da bu uygulamanın sürdürülmesi üzerine muhalefet partisi

17 *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem:4, Toplantı:4, Cilt: 26, B.74, 1.4.1977, s.309-313.

18 *TBMM Tutanak Dergisi*, Yasama Dönemi:17, Yasama Yılı:2, Cilt: 13, B. 63, 20.2.1985, s. 94.

19 *TBMM Tutanak Dergisi*, Yasama Dönemi:17, Yasama Yılı: 4, Cilt: 43, B. 123, 17.7.1987, s. 355.

20 *TBMM Tutanak Dergisi*, Yasama Dönemi: 18, Yasama Yılı:3, Cilt: 46, B. 126, 12.8.1990, s. 476.

21 *TBMM Tutanak Dergisi*, Yasama Dönemi:22, Yasama Yılı: 1, Cilt: 4, B.32, 6.2.2003, s. 582.

milletvekillerinin itirazlarıyla usul görüşmesi açılmıştır. Birleşimi yöneten Başkanvekili Sadık Yakut, aksi yöndeki İçtüzük hükmüne ve buna uygun uygulamalara işaret ettikten sonra, İçtüzükte yoruma açık olmayacak şekilde net ifadeler kullanılmış olmasına karşın kapalı oturum istemine ilişkin önergeyi okuttuktan sonra kapalı oturuma geçmiştir.²²

Şu halde, kapalı oturum önergesinin Genel Kurulda okunup bilgiye sunulduktan sonra kapalı oturum düzenine geçilmesi yönündeki örnek uygulamalar, pratik işleyiş yönünden makul olmakla birlikte İçtüzüğün 70. maddesindeki düzenlemeye aykırı olmuş; İçtüzüğe uygun olarak yapılan uygulamalar ise, Meclisin işleyiş özellikleri ve demokratik gelenekler yönünden başarılı olamamıştır. Bu nedenle, TBMM İçtüzüğünün anılan maddesinin değiştirilmesi gerekmektedir.

2.2. Kapalı Oturum Düzeni

İçtüzük koyucu, kapalı oturumun başlaması için Başkanlık tarafından kapalı oturum önergesi verildiğinin duyurulmasını yeterli görmüş bu aşamada herhangi bir oylama yapılmasını öngörmemiştir. Üstelik kapalı oturum önergesinin gerekçesi de kapalı oturum içinde açıklanacaktır. Bu açıklama, hükümet adına başbakan veya bir bakan veya siyasi parti grubu sözcüsü veya önergedeki birinci imza sahibi milletvekili ya da onun göstereceği bir başka imza sahibi milletvekilince yapılır.²³ İçtüzüğün 70. maddesi, kapalı oturum düzeni başlayınca *'kapalı oturumda bulunabilecek şahıslar dışında herkes'* in Genel Kurul salonunda bulunmasını yasaklamıştır. Ancak, bu şahısların kimler olduğunu sayma yoluna gitmemiştir. Oysa, 1927 tarihli Dahili Nizamnamenin 96. maddesinin İkinci Fıkrasındaki, *"Böyle bir teklif vukuunda içtima salonu samilerden ve icabında memur ve müstahdemlerden tahliye olunarak gizli celse teklif eden veya edenlerin esbabı mucibeleri dinlendikten sonra teklifin kabul veya reddi için müzakeresiz işari reye müracaat olunur."* Düzenlemede, izleyiciler ile Genel Kurulda görevli memur ve hizmetlilerin kapalı oturumda bulunamayacağını açıkça belirtmiştir. Kapalı oturumda bulunabilecek kişiler açısından, TBMM İçtüzüğündeki esnek düzenleme biçimi daha gerçekçidir. Çünkü, uygulamada, kapalı oturum başlamadan hemen önce alınan bir Meclis kararıyla bazı Meclis çalışanları ve ilgili bürokratların da kapalı oturumda bulunabilmesine izin verildiği görülmektedir. Bu arada, Genel Kurul salonunda

22 TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:22, Yasama Yılı:2, B. 3, Cilt: 27 7.10.2003, s. 288-289.

23 Bu konuşmanın süresi içtüzükte belirlenmemiştir. Dolayısıyla da konuşmacının süresi sınırsızdır.

geleneksel olarak hizmet veren kavasların yerine sağır ve dilsiz personel göreve çağırılmaktadır. Ayrıca, TBMM İçtüzüğü'nün 70. maddesinin 4. fıkrasına göre, bakanlar ve cumhurbaşkanı kapalı oturumda bulunabilmektedir. Bu açıklamalar ışığında İçtüzüğü'nün 70. maddesinde geçen 'kapalı oturumda bulunabilecek şahıslar' kapsamına girenler şöyle sıralanabilir:

- Cumhurbaşkanı,
- Başbakan ve bakanlar kurulu üyeleri,
- Milletvekilleri,
- Yeminli Meclis bürokratları ve stenograflar,
- Kavasların işini yapmak üzere görevlendirilen sağır ve dilsiz personel,
- Kapalı oturumda görüşülen konuyla ilgili olması nedeniyle Meclis kararıyla bulunmasına izin verilen ilgili bürokratlar.

TBMM İçtüzüğü'nün 70. maddesinin 5. fıkrasına göre, kapalı oturumda yapılan görüşmeler hakkında kapalı oturumda bulunanlar ve bulunma hakkına sahip olanlar tarafından hiçbir açıklama yapılamaz. Bunlar Devlet sırrı olarak saklanır. Devlet sırrı, bir kavram olarak Türk Ceza Kanununda tanımlanmamış olmakla birlikte anılan kanunun "Sırrın masuniyeti aleyhinde cürümler" başlıklı Beşinci Faslı'nın 198. maddesi, 'Devlet sırrını ifşa' suçunu ve müeyyidesini düzenlemiştir. Ayrıca, Devlet Memurları Kanununun "Gizli bilgileri açıklama yasağı" başlıklı 31. maddesine göre Devlet memurlarının kamu hizmetleri ile ilgili gizli bilgileri görevlerinden ayrılmış bile olsalar, yetkili bakanın yazılı izni olmadıkça açıklamaları yasaktır.

2.3. Kapalı Oturumda Oylamalar

Kapalı oturum gerekçesinin açıklanmasının ardından Genel Kurul, kapalı oturum yapılıp yapılmayacağına işarette oylama yoluyla karar verecektir. TBMM Genel Kurulunun, açıklanan gerekçelerden ikna olmaması durumunda kapalı oturum istemini reddedip kapalı oturum sürecini kesmesi olanaklıdır. Başka bir anlatımla, konuya ilişkin TBMM Kararı, Başkan tarafından önerenin verildiğinin bildirilmesiyle oylamasız olarak önceden başlamış bulunan kapalı oturum sürecini kesme veya sürmesine izin verme gibi sonuçlar doğurmaktadır. Ayrıca, kapalı oturum istemleriyle ilgili oylamalar gizli kaldığından, TBMM Genel Kurulunun kapalı oturum yapılıp yapılmamasına ilişkin iradesinin ne yönde olduğunu anlamak için açık oturuma geçildikten sonra Başkan tarafından yapılan açıklamaya bakmak gerekmektedir. TBMM Genel Kurulunun 14.3.2003 tarihli 46. Birleşiminin Üçüncü Oturumunda 73 sıra sayılı İş Kanunu Tasarısının 11. Maddesinin görüşmelerinin kapalı oturumda yapılması için önergesi verilmesi üzerine Başkan tarafından kapalı oturuma geçmek üzere

Üçüncü Oturumun kapatıldığı ifade edilmiştir. Kapalı olan 4. Oturumdan sonraki 5. Oturumun başında ise, kapalı oturumda görüşülmesi istenen konu açıkta görüşülmeye başlandığından kapalı oturum isteminin Genel Kurul tarafından reddedildiği anlaşılmaktadır.²⁴

Ayrıca, İçtüzüğün 142. maddesinde tanımlanan açık oylamalar, kapalı oturumda düzeninde sonuçları gizli kaldığından kapalı görüşmelerde gerçekleştirilen açık oylama bir tür gizli oylamaya dönüşmektedir.

2.4. Kapalı Oturumdan Açık Oturuma Geçiş

TBMM İçtüzüğü'nün 70. maddesinin 6. Fıkrası uyarınca, kapalı oturumu gerektirmiş olan neden ortadan kalkınca, Başkan açık oturuma geçilmesini önerir. Açık oturuma geçilip geçilmeyeceğine Genel Kurul işaret oyuyla karar verir. Başka bir anlatımla, İçtüzük koyucu, kapalı oturum konusu görüşmelerin tamamlandığını saptama işlemini işaretle oylamayla yapmaktadır.

Bu oylamada açık oturuma geçilmesinin reddedilmesi durumunda durum ne olacaktır? Kapalı oturum istemine konu edilen gündem maddesinin görüşmeleri tamamlandığı halde, Genel Kurul tarafından açık oturuma geçilmesi kabul edilmezse bu durumda gündemdeki ardışık konunun kapalı oturumda görüşülmeye devam olunması olanaklı mıdır? İçtüzükte kapalı oturum konularını düzenleyen hükümler çerçevesinde bu soruları olumlu yanıtlamak gerekecektir. Gerçekten de kapalı oturuma geçilmesinde konu yönünden sınırlama öngörülmediğinden kapalı oturum konusunu oluşturan asıl konu bittikten sonra da kapalı görüşmelerin sürdürülmesi önünde hukuki bir engel bulunmamaktadır.

Şu halde kapalı oturum düzeninin bitiş noktası otomatik değildir. En azından kapalı oturum önergesinin gerekçesinde açıklanan belli konu veya konular nedeniyle Genel Kurul kararıyla kapalı oturuma geçildiği halde, bu konularla ilgili görüşmeler bitince açık oturum düzenine yeniden dönülmesi Genel Kurulun kararına bağlıdır.

2.5. Türev Kapalı Oturum

Kapalı oturum görüşmelerinin tutanaklarının katip üyelerce tutulması kuraldır. Ancak, Genel Kurul alacağı bir kararla yeminli stenograflar da bu görevi yapabilmektedir.

24 *TBMM Tutanak Dergisi*, Yasama Dönemi:22, Yasama Yılı:1, Cilt: 7, B. 46, 14.3.2003.

TBMM İçtüzüğü'nün 71. maddesi uyarınca, kapalı oturum tutanaklarının birleştirilmesinden sonra, hazırlanmış olan tutanak özetinin kapalı bir oturumda okunması zorunludur.

Tutanak özetiyle birlikte, tutanak bir zarfa konularak hazır bulunan katip üyeler tarafından mumla mühürlenip Meclis arşivine teslim edilir. Böylece, daha önce gerçekleştirilen bir kapalı oturumun tutanak özetinin okunması amacıyla yapılan çok kısa süreli türev kapalı oturumlardan söz etmek olanaklıdır. Başka bir anlatımla, Meclisin işleyişi yönünden her kapalı oturum düzeni, asıl kapalı oturum türevi olan ve salt eski kapalı oturumdaki tutanak özetinin okunması işlemi için gerçekleştirilen başka bir kapalı oturumla tamamlanan bir süreçten oluşmaktadır.

Kapalı oturum önergesiyle başlayan bir kapalı oturum genellikle kendisinden daha kısa süren bir türev kapalı oturumu zorunlu kılmaktadır. Asıl kapalı oturumla türev kapalı oturum arasında ne uzunlukta bir süre olacağı İçtüzükte belirlenmemiştir. Ancak, bunun asıl kapalı oturum tutanaklarının birleştirilmesi ve tutanak özetinin hazırlanmasına yetecek makul bir süre olarak algılanması gerekmektedir. Örneğin, Irak'a asker göndermeye ilişkin Başbakanlık tezkeresinin görüşüldüğü 7.10.2003 tarihli 3. Birleşimde²⁵ yapılan kapalı oturumun türev kapalı oturumu, 9.10.2003 tarihli 5. Birleşiminde²⁶ gerçekleştirilmiştir.

3. KOMİSYONLARDA KAPALI OTURUM YÖNTEMİ

TBMM İçtüzüğü'nün "komisyonlarda kapalı oturum" başlıklı 32. maddesi uyarınca, bir komisyonda kapalı oturum yapılması ilgili bakan veya komisyon üyelerinin üçte biri tarafından istenebilmektedir. Buna göre, komisyon gündeminde bulunan konuyla ilgili bakan ya da komisyon üye tamsayısının üçte birinin sözlü veya yazılı istemi üzerine herhangi bir oylamaya başvurulmaksızın doğrudan doğruya kapalı görüşmelere geçilmesi olanaklıdır.

İçtüzükte komisyon kararını zorunlu kılan bir kural olmamasına karşın, Genel Kuruldaki kapalı oturum düzenine paralellik sağlanması amacıyla, genellikle komisyonlarda da kapalı oturum istemlerinin oya sunulduğu görülmektedir.

Kapalı oturumda, komisyon üyelerinden ve bakanlardan başkası bulunamaz. İçtüzüğü'nün 70. Maddesi, Genel Kuruldaki kapalı oturumlarda

25 TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:22, Yasama Yılı:2, B. 3, Cilt: 27, 7.10.2003, s. 288-289

26 TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:22, Yasama Yılı:2, B. 5, Cilt: 27, 9.10.2003, s. 7.

yapılan görüşmelere ilişkin açıklama yasağı getirmiştir. Üstelik, bunların Devlet sırrı olarak saklanmasını öngörmüştür. Ayrıca, kapalı görüşmelerin sır olarak saklanması ilkesi, komisyonlardaki kapalı oturumlar için geçerlidir.²⁷

1927 tarihli Dahili Nizamnamenin komisyonlarda kapalı oturum konusunu düzenleyen 24. maddesi, "*Parti gruplarının gizli celselerinde de bu hüküm tatbik olunur.*" Biçimindeki son fıkranın çıkarılması dışında aynen korunarak günümüzdeki İçtüzüğe aktarılmıştır. Komisyonlarda kapalı oturum yöntemiyle ilgili öteki işlemler, Genel Kuruldaki kapalı oturum düzenine benzer biçimde yapılmaktadır. Komisyonlarda kapalı oturum, içtüzüklerimizde ayrı bir madde biçiminde özenle düzenlenen bir konu olmakla birlikte, özellikle son dönemlerde ender uygulanan bir yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁸

4. PARLAMENTO TARİHİMİZDE KAPALI OTURUM UYGULAMALARI

Anayasanın 96. Maddesi, kapalı oturum görüşme tutanaklarının yayımı konusunu, Meclis kararına bağlamıştır. TBMM İçtüzüğü'nün 71. Maddesinin Birinci Fıkrasına gereğince, kapalı oturum tutanakları ve özetleri, kapalı oturum tarihinden itibaren on yıl geçtikten sonra yayımlanabilmektedir. Bunların daha önce veya sonra yayımlanmasına Genel Kurul, Danışma Kurulunun önerisi üzerine işaret oyuyla karar vermektedir.

TBMM'nin açılışından bugüne değin toplam 256 adet kapalı oturum yapılmıştır.²⁹ Bunlardan 208'inin açılmasına karar verilmiş olup 48 adet kapalı oturumun kapalılık durumu halen devam etmektedir. TBMM tarihinin ilk kapalı oturumu özelliğini taşıyan 24.04. 1920 (1336) tarihli 2. Birleşiminde gerçekleştirilen 4. Oturumda, Mustafa Kemal Paşa ahvali dahiliye hakkında açıklamalarda bulunmuştur.³⁰ Bu görüşmelere ilişkin tutanaklar, daha sonra Meclis kararıyla yayımlanmıştır.

27 İçtüzüğü'nün 32. Maddesinin son fıkrası uyarınca, komisyonlarda kapalı oturum yapılması, görüşmelerin sır olarak saklanmasına söz vermektir.

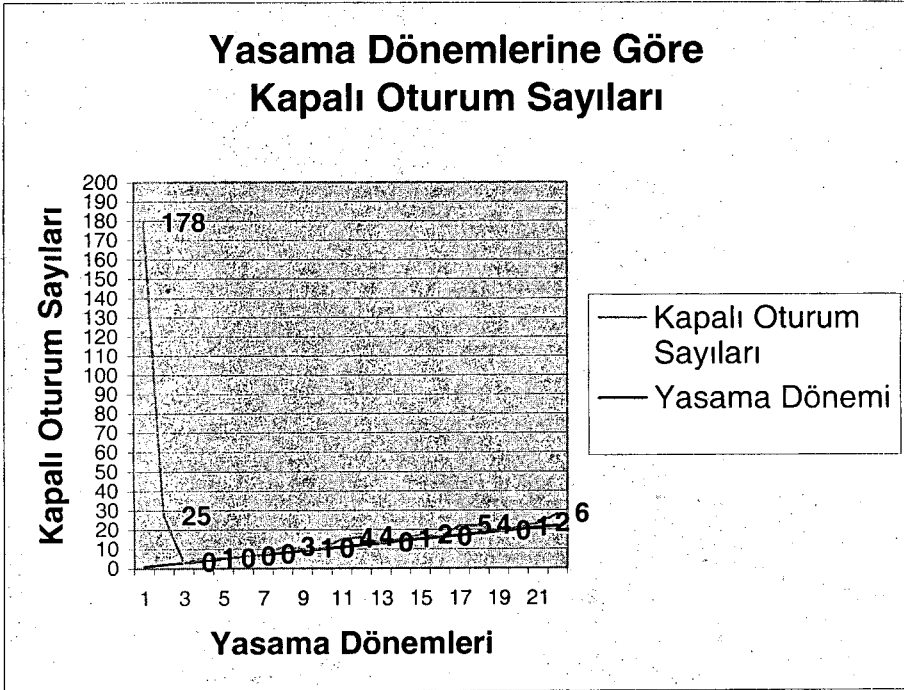
28 Örneğin, İçişleri Komisyonu, 14.01.2004 tarihinde Kamu Yönetimi Temel Kanunu Tasarısı'nı görüşmek üzere kapalı oturum yapmıştır.

29 7'si TBMM Birleşik Toplantısı, 6'sı Cumhuriyet Senatosu, 4'ü Milli Güvenlik Konseyi ve 2'si Danışma Meclisinde gerçekleştirilen kapalı oturumlar bu toplama dahil edilmiştir.

30 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre:1, İçtima:1, Birleşim:2, 24.04.1336 (1920).

TBMM'nin açılmasından günümüze kadar gerçekleştirilen kapalı oturumlara, görüşme konuları yönünden bakıldığında iç ve dış güvenlik konularının ağırlıkta olduğu göze çarpmaktadır. Gerçekten de Kurtuluş mücadelesinin önderliğini üstlenen ve yeni bir devletin kuruluşunda yönetim merkezi işlevi gören Birinci Dönem TBMM, kendinden sonra gelen dönemlerde bir daha hiçbir zaman ulaşılamayan rekor düzeyde kapalı oturum gerçekleştirmiştir.

Daha sonraki yasama dönemlerinde gerçekleştirilen kapalı oturum sayısı hiçbir zaman Birinci Dönemdeki düzeye ulaşmamış olmasına karşın, görece yüksek düzeyde kapalı oturum yapılan yasama dönemleri ile Kıbrıs konusu gibi kritik iç ve dış gelişmelerin ortaya çıktığı tarihsel dönemlerin örtüşmesi ilgi çekicidir. Dolayısıyla, yasama dönemlerine göre gerçekleştirilen kapalı oturumların konularına ve sayılarına ilişkin bilgiler üzerinden yapılacak değerlendirmeler yoluyla kapalı oturum çalışmaları açısından Türk parlamento tarihini irdeleme gereği ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda, yasama dönemleri itibariyle kapalı oturumların sayısal dağılımı bir grafikte şöyle gösterilebilir:

Grafikte de görüldüğü gibi, Birinci Dönemde 178, İkinci Dönemde 25 adet kapalı oturum gerçekleştirilmiştir. Sonraki dönemlerde bir daha bu sayılara

ulaşılmamıştır. 1927-1931 yılları arasını kapsayan 3. yasama döneminde; 1935-1946 yıllarını kapsayan 5., 6., 7. yasama dönemlerinde ve ayrıca 10.,13.,16.,19. yasama dönemlerinde, hiç kapalı oturum yapılmamıştır. Bunlardan en ilginç, İkinci Dünya Savaşı dönemleri olan 1935- 1946 yıllarında ve iç güvenlik ve terör olaylarının gündemde olduğu 1977-1980 yıllarına denk gelen 16. yasama döneminde kapalı oturum gerçekleştirilmemiş olmasıdır. Şu halde, Mecliste yapılan kapalı oturumların sayısı ile o dönemde yaşanan iç ve dış gelişmelerin önemi ve yoğunluğu arasında orantısız bir ilişki kurmak olanaklı görünmemektedir.

4.1.Açılmasına Karar Verilen Kapalı Oturumlar

208 adet kapalı oturumun tutanakları TBMM kararıyla yayımlanmıştır. Yayımlanan kapalı oturumların birleşim, oturum numarası ve tarihleri³¹

- 31 1. 2/4-24.04.1336 (1920) 2. 8/4-01.05.1336 (1920) 3.13/2,3-09.05.1336 (1920) 4.17/2-17.05.1336 (1920) 5.21./2-3-4-29.05.1336 (1920) 6. 26/2-3-03.07.1336 (1920) 7.27/4-04.07.1336 (1920) 8. 28/2-05.07.1336 (1920) 9. 37/2-18.07.1336 (1920) 10. 72/2-25.09.1336 (1920) 11. 80/2-09.12.1336 (1920) 12. 39/2-3-24.07.1336 (1920) 13. 45/1-09.08.1336 (1920) 14.67/2-18.09.1336 (1920) 15.81/2,3, 4-11.10.1136 (1920) 16.84/3-4-16.10.1336 (1920) 17. 85/1-2-17.10.1336 (1920) 18.87/3-21.10.1336 (1920) 19.88/2-23.10.1336 (1920) 20.89/1,2,3 24.10.1336 (1920) 21.98/2,3-15.11.1336 (1920) 22.107/2,3-20.12.1326 (1920) 23.111/3-09.12.1336 (1920) 24.123/1-27.12.1336 (1920) 25.125/3,4-29.12.1336 (1920) 26.126/2,3-30.12.1336 (1920) 27.131/3-08.01.1337 (1921)28.136/2,3,4-22.01.1337 (1921) 29.137/3-24.01.1337 (1921) 30.142/3-01.02.1337 (1921) 31.144/1,2-04.02.1337 (1921)32.145/3,4-05.02.1337 (1921) 33.147/3-08.02.1337 (1921)34.149/2,3-12.02.1337 (1921)35.150/3-14.02.1337 (1921) 36.153/3-18.02.1337 (1921)37.154/3-21.02.1337 (1921)38.8/2,3,4-17.03.1337 (1921) 39.10/2-21.03.1337 (1921)40.19/2-11.04.1337 (1921)41.22/2-18.04.1337 (1921) 42.29/2,3-05.05.1337 (1921)43. 30/2-07.05.1337 (1921)44.32/2-12.05.1337 (1921)45.33/1-14.05.1337 (1921)46.43/2,3,4-27.06.1337 (1921) 47.54/1,2,3-23.07.1337 (1921)48.57/2-30.07.1337 (1921)49.59/2,3-02.08.1337 (1921)50.60/3-03.08.1337 (1921)51.61/3-04.08.1337 (1921)52.61/1,2-05.08.1337 (1921)53.63/3-08.08.1337 (1921)54.64/2-3-11.08.1337 (1921) 55.65/2-22.08.1337 (1921)56.75/2-13.09.1337 (1921)57.83/1-29.09.1337 (1921)58.85/1-2-03.10.1337 (1921) 59. 86/2-04.10.1337 (1921)60.87/1,2-05.10.1337 (1921)61.91/2-12.10.1337 (1921)62.92/2-3-13.10.1337 (1921)63.93/1-15.10.1337 (1921)64.94/1,2-16.10.1337 (1921)65.96/3-18.10.1337 (1921)66.100/1-27.10.1337 (1921)67. 101/1,2-29.10.1337 (1921) 68.102/1,2-31.10.1337 (1921)69.115/2-22.11.1337 (1921)70.124/2-22.11.1337 (1921) 71.126/2-12.12.1337 (1921)72.127/1,2-13.12.1337 (1921)73.128/1-14.12.1337 (1921) 74.130/2-19.12.1337 (1921)75.133/3-24.12.1337 (1921)76.134/1,2-26.12.1337 (1921) 77.135/1,2-27.12.1337 (1921)78.137/2-31.12.1337 (1921)79.139/2-03.01.1338 (1922) 80.141/2-07.01.1338 (1922)81.142/2-09.01.1338 (1922) 82. 144/2-14.01.1338 (1922) 83.145/2-16.01.1338 (1922)84.146/1,2-17.01.1338 (1922)85.147/2-19.01.1338 (1922) 86. 149/3-23.01.1338 (1922)87.151/2, 3-28.01.1338 (1922)88.153/2-02.02.1338 (1922) 89.154/2-04.02.1338 (1922)90. 155/2-06.02.1338 (1922)91.156/3-07.02.1338 (1922) 92.157/2-09.02.1338 (1922)93.158/2,3-11.02.1338 (1922)94. 159/2,3,4-13.02.1338 (1922)95.160/1,3-4-

yönünden bakıldığında; bunların çok büyük çoğunluğunun, 1., 2., ve 3. Dönemlerde gerçekleştirilen ve her biri tarihsel bir belge niteliği taşıyan kapalı oturum tutanakları olduğu görülmektedir. Kurtuluş savaşını doğrudan doğruya yöneten ve yeni devletin kuruluşunu gerçekleştiren bu dönem meclislerine ait kapalı oturum tutanaklarının tamamı daha sonra yayımlanmıştır. 1949 yılına kadar yayımlanmamış kapalı oturum tutanağı yoktur.

- 16.02.1338 (1922)96.162/4-20.02.1338 (1922) 97.163/2-21.02.1338 (1922)98.164/2,3-23.02.1338 (1922)99.165/2,3-25.02.1338 (1922)100.3/2-3,4-06.03.1338 (1922)101.7/3-13.03.1338 (1922)102. 8/3-14.03.1338 (1922)103. 9/3 16.03.1338 (1922)104. 10/1-18.03.1338 (1922)105. 11/3-20.03.1338 (1922)106. 14/2,3-24.03.1338 (1922)107. 15/1-27.03.1338 (1922)108. 17/2-30.03.1338 (1922)109. 20/2,3-04.04.1338 (1922)110. 24/3-11.04.1338 (1922)111. 25/1,2-12.04.1338 (1922) 112. 26/1,2-13.04.1338 (1922)113. 32/2-3-22.04.1338 (1922)114. 34/2-25.04.1338 (1922)115. 35/2-27.04.1338 (1922) 116.39/2,3-04.05.1338 (1922)117. 40/1-06.05.1338 (1922)118. 42/1-11.05.1338 (1922)119. 44/2,3-18.05.1338 (1922)120. 51/2,3-10.06.1338 (1922)121.55/2, 3-15.06.1338 (1922) 122.57/1,2-18.06.1338 (1922)123. 60/2-2.06.1338 (1922)124. 75/2,3-17.07.1338 (1922)125. 76/2,3-19.07.1338 (1922) 126.78/2,3-22.07.1338 (1922)127. 79/2-24.07.1338 (1922)128. 80/2,3,4-26.07.1338 (1922)129.81/2-27.07.1338 (1922)130.83/3,3-31.07.1338 (1922) 131. 87/2,3,4-19.08.1338 (1922)132. 88/2-21.08.1338 (1922) 133.91/2-26.08.1338 (1922)134.97/3-06.09.1338 (1922)135. 98/3-07.09.1338 (1922) 136.100/2-11.09.1338 (1922) 137.102/2-14.09.1338 (1922)
- 138.104/2-18.09.1338 (1922)139. 105/3-20.09.1338 (1922)140. 107/2, 3-23.09.1338 (1922)141. 108/2-25.09.1338 (1922)142. 109/2-27.09.1338 (1922)143. 111/2,3-30.09.1338 (1922)144. 112/2-04.10.1338 (1922)145. 113/2-05.10.1338 (1922)146. 114/3-07.10.1338 (1922)147. 115/2,4-09.10.1338 (1922)148. 116/1-10.10.1338 (1922)149.11/2-14.10.1338 (1922)150. 120/3-16.10.1338 (1922) 151.121/3-18.10.1338 (1922)152.131/2,3-02.11.1338 (1922)153. 133/2-06.11.1338 (1922)154.136/2-11.11.1338 (1922)155.140/4-5-6-18.11.1338 (1922)156.141/2,3-20.11.1338 (1922)157.142/3-21.11.1338 (1922) 158.143/2-22.11.1338 (1922) 159.146/3-27.11.1338 (1922)160. 147/2,3-29.11.1338 (1922)161. 162/3-25.12.1338 (1922)162.166/2,3-01.01.1339 (1923)163.177/2,3-20.01.1338 (1923)164.180/2-25.01.1338 (1923)165.182/2,3-28.01.1338(1923)166.183/1-29.01.1338 (1923) 167.187/2-05.02.1338 (1923)168.188/3-07.02.1338 (1923)169.196/2,3-21.02.1338 (1923)170. 200/1,2-27.02.1338 (1923)171. 2/3-02.03.1339 (1923) 172.3/1,2,3-03.03.1339 (1923)173. 4/1-04.03.1339 (1923)174. 5/1,2,3,4-05.03.1339 (1923)175. 6/1,2,3-06.03.1339 (1923), 176.10/2-24. 03.1339 (1923)177. 21/2,3-09.04.1339 (1923), 178.22/2,3-20.09.1339 (1923)
- 179.23/2-22.09.1339 (1923)180. 24/2-24.09.1339 (1923)181. 64/2,3-08.12.1339 (1923)182. 67/2,3-13.12.1339 (1923) 183.90/1-26.01.1339 (1924)184. 92/3-30.01.1339 (1924)185. 21/1-25.03.1340 (1924)186. 22/2-26.03.1340 (1924)187.28/2-03.04.1340 (1924)188. 39/2-16.04.1340 (1924)189. 44/4-22/23.04.1340 (1924)190. 47/2-04.02.1341 (1925)191. 56/3-15.02.1341 (1925)192. 59/4-18.02.1341 (1925)193. 94/2-05.04.1341 (1925)194. 97/3-08.04.1341 (1925)195. 98/2,3-09.04.1341 (1925)196. 109/4-22.04.1341 (1925)197. 10/2-18.11.1341 (1925)198. 13/2-23.11.1341 (1925)199. 20/2-07.12.1341 (1925)200. 87/2-19.04.1926 , 201.41/2-09.03.1927, 202. 47/2-28.03.1927,203. 80/2-25.10.1934, 204. 5-16.11.1951, 205. 6-19.11.1951, 206.TBMM Bir. Top. 2/2-18.07.1974; 3/1-20.07.1974;3/4-20.07.1974, 207. MGK: 1/1-19.09.1980; 208. 126/2-12.08.1990;3/2-05.09.1990,

4.2. Gizliliği Devam Eden Kapalı Oturumlar

Anayasanın 97. Maddesindeki kapalı oturumlardaki görüşmelerin yayımını TBMM kararına bağlayan düzenleme gereği ve TBMM İçtüzüğü'nün 71. Maddesinde açıklanan yöntemle göre TBMM Genel Kurulunca yayımlanmasına karar verilmediği için "Devlet sırrı" niteliği sürmekte olan toplam 51 adet kapalı oturumun, 1' i dışında³² konusu ile gerçekleştirildiği yasama dönemi ile birleşim ve tarihleri şunlardır:

Sıra No	DÖNEM	BİRLEŞİM	TARİH	ÖZETİ
1	TBMM 8	56	16.03.1949	-Dilekçe Komisyonu Raporu
		57	18.03.1949	- "
2	TBMM 8	58	21.03.1949	"
3	TBMM 8	59	23.03.1949	"
4	TBMM 11	81	16.06.1958	Kıbrıs
5	TBMM 11	82	18.06.1958	Kıbrıs tutanak özeti
6	TBMM 11	Genel Kurul Değil	08.01.1958	Hariciye Vekaleti bütçesi
7	TBMM 11	Genel Kurul Değil	19.02.1959	Kıbrıs
8	C.S.	86 88 101	25.09.1962 02.10.1962 27.08.1963	2510 Sayılı İskan Kanunu tutanak özeti
18	MM 1-1	126	08.10.1962	Son Ankara olayları

32 17. Yasama Döneminde, 25.4.1984 tarihli 57. Birleşimde yapılan kapalı oturumun konusu tutanakların incelenmesinden saptanamamaktadır. Söz konusu kapalı oturuma ilişkin önerge verilir verilmez kapalı oturuma geçildiğinden konusuna ilişkin hiçbir açıklama yoktur. Yeniden açık oturuma dönüldüğünde de tutanaklara yansıyan herhangi bir açıklama yapılmamıştır. Bu nedenle de konusu bile belirlenememiştir.

19	TBMM Birleşik Top.	8	19.08.1963	İstanbul, Ankara, İzmir'de sıkıyönetim
9	TBMM Birleşik Top.	7	16.03.1964	Kıbrıs olayları
10	MM 1-3	105	15.06.1964	Kıbrıs
11	C.S.	77 84	18.06.1964 08.07.1964	Kıbrıs olayları
12	TBMM Birleşik Top.	17	07.07.1964	Kıbrıs olayları
13	MM 14	79	23.03.1965	Kıbrıs
14	MM 14	81 82	25.03.1965 26.03.1965	Milli İstihbarat Teşkilatı Kanunu Tasarısı
15	C.S.	59 75	23.03.1965 04.05.1965	Kıbrıs
16	C.S.	7	22.11.1966	Milli İstihbarat Teşkilatı
17	TBMM Birleşik Top.	1 2	16.11.1967 17.11.1967	Kıbrıs olayları
20	MM 3-1	30 31 32	23.01.1970 24.01.1970 25.01.1970	Amerika'yla olan ikili anlaşmalar konusunda
21	C.S.	22	07.01.1970	Diyanet İşleri
22	C.S.	29 30	22.01.1970 27.01.1970	İkili Anlaşmalar hakkında
23	TBMM Birleşik Top.	5 6	04.02.1975 04.03.1975	Sıkıyönetim
24	TBMM Birleşik Top.	8	28.03.1975	Sıkıyönetim
25	MM 4-4	74 75	01.04.1977 04.04.1977	Tutanak özeti
26	MM 4-4	75 76	04.04.1977 05.04.1977	Tutanak özeti
27	C.S.	6	15.11.1979	Kalkınma planı
29	M.G.K.	38	13.02.1981	Vatandaşlık kanunu

30	Danışma Meclisi	52	10.02.1982	Türk-Bangladeş anlaşma
31	Danışma Meclisi	88	29.04.1982	Kararları Kanun Teklifi
32	M.G.K.	105	20.05.1982	Kararları Kanun Tasarı
33	M.G.K.	187	29.11.1983	643 Numaralı Nota
34	T.B.M.M. 17	57	25.04.1984	Konu saptanamıyor.
35	T.B.M.M. 17	63	20.02.1985	Bulgaristan
36	T.B.M.M. 17	77	17.03.1987	irticai ve komünist faaliyetler
37	T.B.M.M. 17	123	17.07.1987	Güneydoğu olayları
38	T.B.M.M. 18	81	22.02.1990	Terör
41	T.B.M.M. 20	81	23.07.1996	Çekiç güç
42		Genel Kurul değil		Kadro cetvelleri
43	TBMM 21	104 109	02.06.2000 14.06.2000	Mavi akım
46	TBMM 21	25 30	23.11.2001 04.12.2001	Kıbrıs
47	TBMM 22-1	32 (2.oturum) 33 (2. oturum)	06.02.2003 18.02.2003	Yurt dışına asker gönderme Özet okunması
48	TBMM 22-1	39 (2-3-4 . oturumlar) 41 (2. oturum)	01.03.2003 05.03.2003	Yurt dışına asker gönderme tutanak özeti
49	TBMM 22-1	46 (4. oturum)	14.03.2003	İş Kanunu Tasarısı

50	TBMM 22-1	51 (2. oturum) 55 (2. oturum)	20.03.2003 25.03.2003	T.S.K.'nin Kuzey Irak'a gönderilmesi Tutanak Özeti
51	TBMM 22-2	3 (2. oturum) 5 (2. oturum)	07.10.2003 09.12.2003	Irak'a asker gönderme Tutanak Özeti

Görüldüğü gibi gizlilik durumu devam eden 51 adet kapalı oturumdan en eskisi 1949 yılına aittir. Bu oturumlardan 8 adeti Kıbrıs konusundadır. Ayrıca yurt dışına asker gönderme konusunda da 3 adet kapalı oturum gerçekleştirilmiştir. Gizliliği sürmekte olan 51 adet kapalı oturumdan 6'sı TBMM Birleşik Toplantısı, 7'si Cumhuriyet Senatosu, 2'si Danışma Meclisi, 3'ü Milli Güvenlik Konseyi'ne aittir.

5.SONUÇ

TBMM'nin kendine özgü bir toplantı düzeni vardır. Parlamentonun işleyişinin gereği gibi anlaşılabilmesi için öncelikle, Meclisin toplantı düzeni ilgili işleyişi ve temel mekanizmaları tanımak gerekmektedir. Bu bakımdan yasama dilinin doğru ve etkili kullanımı da bir zorunluluk olarak görülmelidir.

Yasama dilinin düzgün biçimde konuşulabilmesi için, yasama dönemi, yasama yılı, birleşim ve oturum kavramlarının yerli yerinde kullanılması gerekir. Bunlarla ilgili yanlış göndermelere dayalı olarak çalışma yapan bir araştırmacı, binlerce cilt ve yaklaşık 1 milyon sayfa uzunluğundaki meclis tutanaklarında, deyim yerindeyse, *'iğneyle kuyu kazmak'* zorunda kalabilir.

TBMM'nin toplantı düzeni yönünden en kısa süreli Meclis toplantısı olan Oturum, genellikle sanıldığı gibi aksine, her zaman Birleşim içindeki ara vermeler nedeniyle ortaya çıkmamaktadır. Açık oturumdan kapalıya geçişte ya da kapalıdan açık oturuma geçişlerde toplantıya ara verilmesi ve buna bağlı bir zaman aralığı söz konusu olmadığı halde, toplantı düzeni değişikliğinden kaynaklanan Birleşim içi bölümlendirmeler de yerinde olarak oturum olarak adlandırılmaktadır. Dolayısıyla da, TBMM İçtüzüğü'nün 1. Maddesinde geleneksel olarak yer alan "oturum, bir birleşimin ara ile bölünen kısımlarından her birisidir." Biçimindeki tanım ile ele alınan çeşitli kaynaklarda genel olarak verilen oturum tanımları eksiktir. Bu eksikliği düzeltmek için oturumu, "bir Birleşimin, ara vermeler ya da kapalı oturum giriş çıkışları nedenleriyle

bölümlenen toplantı kesimlerinden her biri” biçiminde tanımlamayı önermek gerekmektedir.

Anayasa düzeyinde yer bulan ve Meclis görüşmelerinin açıklığı ilkesinin en geçerli istisnasını oluşturan kapalı oturumlarda yapılan görüşmeler, TBMM İçtüzüğü gereğince “Devlet sırrı” niteliği taşımaktadır. Yürürlükte İçtüzük kurallarına göre, kapalı oturum düzeni, kapalı oturum istemine ilişkin bir önergeyle başlayan ve sonraki birleşimlerden birinde kapalı oturumda yapılan görüşmelerin tutanak özetinin okunması amacıyla gerçekleştirilen bir türev kapalı oturumla tamamlanan süreçten oluşmaktadır.

Kapalı oturum düzeni konusunda TBMM İçtüzüğü’nün 70. ve 71. Maddelerinde yer verilen ayrıntılı düzenlemeler, süreç içinde ortaya çıkan yeni gereksinimler ışığında gözden geçirilmelidir. Bu çerçevede, İçtüzüğü’nün 70. Maddesinin İlk Fıkrasındaki “*Kapalı oturum önergesi verilince, kapalı oturumda bulunabilecek şahıslar dışında herkes toplantı salonundan çıkarılır. Salon boşaldıktan sonra kapalı oturum önergesinin gerekçesi dinlenir.*” Biçimindeki, kapalı oturuma girişi Meclis kararını beklemezsizin otomatik hale getiren düzenleme metinden çıkarılmalıdır. Ayrıca, kapalı oturumda bulunabilecek kişiler yönünden İçtüzük kuralıyla getirilen aşırı sınırlama, örnek uygulamalarda ortaya çıkan deneyimlere ve kapalı oturum konusuna bağlı olası gereksinimlere elverişli olarak genişletilmelidir.

Meclis görüşmelerinin kural olarak açık olması demokratik geleneklere daha uygun düşmektedir. Görüşmelerin açıklığı ilkesinin bir istisnasını oluşturan kapalı oturum, yaygın olarak başvurulan bir yol biçimine gelmemelidir. Bu yüzden kapalı oturumun başlangıcını, en azından, üye tamsayısının salt çoğunluğuyla alınacak Meclis kararına bağlamak daha akılcı bir düzenleme örneği oluşturabilir.

Kapalı oturum görüşmelerinin yayımı konusundaki yetki Meclise aittir. Türk parlamento tarihinde bugüne kadar yapılan toplam 259 oturumdan, 208’nin tutanakları daha sonra Meclis kararıyla yayımlanmıştır. Toplam kapalı oturum sayısı içinde yaklaşık % 19.7’ lik bir oran oluşturan 51 adet kapalı oturumun görüşme tutanakları ise hala yayımlanmamıştır.

Kaynakça

- ARMAĞAN, Servet (1972), *Memleketimizde İçtüzükler* (İstanbul: Fakülteler Matbaası).
 BAKIRCI, Fahri (2000), *TBMM’nin Çalışma Yöntemi* (Ankara: İmge Kitabevi, 1. Baskı).
Cumhuriyet Senatosu İçtüzüğü (Ankara: 1963, TBMM Arşivi).
 EROĞUL, Cem (2000), *Anatüzeve Giriş* (Ankara: İmaj Yayıncılık, Altıncı Bası).
 GÖZÜBÜYÜK, Şeref / KİLİ, Suna (2000), *Türk Anayasa Metinleri* (İş Bankası Yayınları, 2. Baskı).

- İBA, Şeref (2001), Türkiye'de Meclis Başkanlığı ve Başkanlık Divanı (Ankara: Nobel Yayınevi, 1. Baskı).
- İBA, Şeref (2003), "Parlamento Hukukunda Obstrüksiyon ve Giyotin Kavramları," *A.Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt:52, Sayı:1.
- SABUNCU, Yavuz (2002), *Anayasaya Giriş* (Ankara: İmaj Yayıncılık, yenilenmiş 8. Baskı).
- TBMM Tutanak Dergisi*, Yasama Dönemi:22, Yasama Yılı:1, Cilt:1, Birleşim:5, 28.11.2003.
- TBMM Tutanak Dergisi*, Yasama Dönemi:22, Yasama Yılı:1, Cilt:1, Birleşim:5, 28.11.2003.
- TBMM Tutanak Dergisi*, Yasama Dönemi: 22, Yasama Yılı: 2, Cilt:27, Birleşim:3, 7.10.2003.
- TBMM Tutanak Dergisi*, Yasama Dönemi: 22, Yasama Yılı: 2, Cilt:27, Birleşim:5, 9.10.2003.
- TBMM Tutanak Dergisi*, Yasama Dönemi: 19, Yasama Yılı: 3 , Cilt:49, B:51, 21.12.1993.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre:1, İcra:1, Birleşim:2, 24.04.1336 (1920).
- TBMM Tutanak Dergisi*, Yasama Dönemi: 19, Yasama Yılı:3, Cilt: 52, B. 68, 8.2.1994.
- TBMM Tutanak Dergisi*, Yasama Dönemi: 20, Yasama Yılı: 2, Cilt:19, B. 47, 16.1.1997.
- TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem:4, Toplantı:4, Cilt: 26, B.74, 1.4.1977,.
- TBMM Tutanak Dergisi*, Yasama Dönemi:17, Yasama Yılı:2, Cilt: 13, B. 63, 20.2.1985.
- TBMM Tutanak Dergisi*, Yasama Dönemi:17, Yasama Yılı: 4, Cilt: 43, B. 123, 17.7.1987.
- TBMM Tutanak Dergisi*, Yasama Dönemi: 18, Yasama Yılı:3, Cilt: 46, B. 126, 12.8.1990.
- TBMM Tutanak Dergisi*, Yasama Dönemi:22, Yasama Yılı: 1, Cilt: 4, B.32, 6.2.2003.
- TBMM Tutanak Dergisi*, Yasama Dönemi:22, Yasama Yılı:1, Cilt: 7, B. 46, 14.3.2003.
- Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, TBMM Birleşik Toplantısı İçtüzüğü ile Cumhuriyet Senatosu İçtüzüğü ve Diğer Mevzuat* (Cumhuriyet Senatosu Genel Sekreterliği Yayınları:2, Toplantı Yılı:16, Ankara, 1977).